

De EU moet haar bevolking en milieu beschermen tegen alle schade door hormoonverstorende stoffen

Onze acht eisen voor een EU-strategie tegen EDC's

Waarom maken we ons zorgen?

Hormoonverstorende stoffen (endocrine disrupting chemicals of EDC's) verhogen ons risico op ernstige en potentieel dodelijke ziekten en gezondheidsaandoeningen. Daarop wijzen onder andere experts van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) [1] en wetenschappers van de Amerikaanse Endocrine Society [2]. In hun overzichten van de wetenschappelijke literatuur worden de effecten van EDC's in verband gebracht met voortplantings- en vruchtbaarheidsproblemen, zoals een drastisch afnemende spermakwaliteit, en hormoongevoelige kankers zoals borst- en prostaatkanker. Ook neurologische aandoeningen, waaronder autisme en een verlaagd IQ, en veranderingen in de stofwisseling, waaronder obesitas en diabetes, worden in verband gebracht met blootstelling aan hormoonverstorende stoffen [3, 4]. Daarnaast wordt bij verscheidene wilde diersoorten schade aan de voortplanting en ontwikkeling vastgesteld als gevolg van een verstoring van de endocriene functies: EDC's worden geassocieerd met skeletafwijkingen en wijzigingen in immuniteit en gedrag [5].

Een groeiende hoeveelheid wetenschappelijk bewijsmateriaal verklaart op verschillende manieren waarom sommige mensen vatbaarder zijn dan anderen voor de gevolgen van hormoonontregeling op de gezondheid, zelfs bij kleine dosissen. Die gevolgen komen soms pas decennia later aan het licht. Vooral tijdens de ontwikkeling in de baarmoeder en tijdens de vroege kinderjaren blijken we extra gevoelig te zijn voor blootstelling. Medici maken zich hier dan ook ernstig zorgen over. In 2015 riepen ruim 100 nationale verenigingen van verloskundigen en gynaecologen van over de hele wereld beleidsmakers op om van de beperking van blootstelling aan EDC's een prioritaire maatregel voor ziektepreventie te maken [6].

Het is onmogelijk geworden om als individu ervoor te kiezen om EDC's te vermijden [7]. Ze komen voor in elk aspect van ons dagelijks leven: van aandachttrekkende stoffen zoals de bisfenolen, die in bepaalde plastic flessen en in de binnenbekleding van conservenblikjes zitten, en ftalaten waarvan het gebruik weliswaar beperkt is, maar die nog steeds voorkomen in één op de vijf stukken speelgoed [8], tot de vlamvertragers in zitbanken, de pesticiden waarmee ons voedsel wordt besproeid die uiteindelijk op ons bord terechtkomen, en de antimicrobiële biociden in schoonmaakproducten. Je komt ze overal tegen; thuis en op de werkplek. 'The Endocrine Disruption Exchange' (TEDX), een onderzoeksinstituut zonder winstoogmerk, lijst meer dan 1.400 potentiële hormoonverstorende stoffen [9] op, de WHO ruim 800 [10] en dan zijn er nog talrijke, vermoedelijke EDC's die nog verder onderzocht moeten worden.

EDC's belanden uiteindelijk in elk van ons – jong of oud – en vervuilen ons lichaam zonder dat wij dat weten of er toestemming voor hebben gegeven. Urine-, haar- en bloedmonsters uit heel Europa, verkregen via humane biomonitoring, beginnen aan te tonen op welke schaal deze inwendige verontreiniging plaatsvindt. In Frankrijk werden meer dan 20 EDC's aangetroffen bij vrouwen die in 2015 op de aanwezigheid van deze chemische stoffen werden getest [11]. Het Europees Initiatief voor Humane Biomonitoring (HBM4EU) heeft tal van EDC's en potentiële EDC's in zijn prioriteitenlijst opgenomen en de resultaten zullen gebruikt worden als basis voor beleidsbeslissingen over specifieke stoffen [12].

Maar bovenal: de Europese wetten die de EDC's reguleren bieden onvoldoende bescherming. De wetten die dat zouden moeten doen, vertonen weinig samenhang, worden niet naar behoren uitgevoerd en bevatten enorme hiaten waardoor er geen enkele regelgeving is voor EDC's in bv. cosmetica, speelgoed, textiel, meubilair, voedselverpakkingen en andere producten waarmee we dagelijks in contact komen.

Wat willen we?

In 2017 engageerde de Europese Commissie zich om een nieuwe geïntegreerde strategie inzake EDC's voor te stellen die *'bijvoorbeeld speelgoed, cosmetica en voedselverpakkingen'* zou behandelen [13, 14]. Eerdere pogingen om de bestaande EU-strategie voor EDC's uit 1999 bij te werken met recente wetenschappelijke inzichten en maatregelen om het probleem aan te pakken, werden gedwarsboemd door intens lobbywerk van de industrie in 2013. Het proces werd gedocumenteerd door het onderzoek 'Toxic Affair' [15].

We roepen de voorzitter van de Europese Commissie Jean-Claude Juncker op om vóór de zomer van 2018 een volledig uitgewerkte strategie voor te stellen. Die zou een concreet actieplan moeten bevatten om een hoogwaardige bescherming te bieden van de volksgezondheid, met name voor kwetsbare groepen, en van het milieu. Er moeten tastbare maatregelen komen met duidelijke doelstellingen, een tijdslijn en een redelijke begroting. Dit zou een kans bieden om de agenda van de EU opnieuw af te stemmen op de vraag van burgers om de volksgezondheid beter te beschermen tegen EDC's. Die vraag wordt geïllustreerd door de enorme respons op petitie die de campagnepartners van EDC-Free Europe in 2017 ontwikkelden en ondersteunden. De eerste werd in juli aan de Europese lidstaten overhandigd met bijna een half miljoen handtekeningen [16] en de tweede in oktober met ruim 300.000 aan leden van het Europees Parlement [17].

Een Europese EDC-strategie kan ook steun bieden aan en voortbouwen op de inspanningen van vooruitstrevende landen zoals Frankrijk [18], Zweden [19] en Denemarken [20], die nu al stappen nemen tegen hormoonverstorende stoffen. België heeft onlangs een informatierapport aangenomen met 72 aanbevelingen, waaronder het opmaken van een nationaal actieplan inzake hormoonverstorende stoffen [21]. De Europese Commissie zou belang moeten hechten aan het bevorderen van harmonisatie. Die zou immers alle EU-burgers dezelfde, hoogwaardige bescherming geven en helpen vermijden dat er handelsbelemmeringen ontstaan binnen de Europese interne markt. Er is nu behoefte aan een duidelijke toewijding van de EU om in heel Europa de blootstelling van de bevolking aan EDC's op een omvattende wijze terug te dringen.

Dit biedt niet alleen een unieke kans voor een beter algemeen welzijn door ziekten te voorkomen, maar kan ook de stijgende ziektekosten gerelateerd aan EDC's verlagen. Dat laatste toont een onderzoek aan waarin de rekening wordt geëvalueerd: per jaar betaalt Europa een duizelingwekkende som van 163 miljard euro [22], en dan gaat het slechts over een aantal van de vele ziekten die met hormoonverstorende stoffen in verband worden gebracht. De EU kan hiermee ook coherent beleid bevorderen en een nieuw regelgevend kader uit bouwen dat de grondslag legt voor een werkelijke gifvrije circulaire economie. Dat vraagt om industriële innovatie waarbij grondstoffen worden vervangen door veiligere alternatieven. Onze blootstelling aan vermijdbare chemische stoffen in het milieu die leiden tot gezondheidskosten wordt geschat op 10% van het mondiale bbp [23]. Er is dus een sluitende businesscase om de vervanging van schadelijke EDC's door veilige alternatieven te bevorderen via een uitgebreide EU-strategie.

We hebben een allesomvattend actieplan nodig dat op doeltreffende wijze elke verdere impact op de volksgezondheid voorkomt en een einde maakt aan de sterfte onder wilde dieren gelinkt aan EDC's. Dat plan moet juridische maatregelen omschrijven die blootstelling aan hormoonverstorende stoffen stoppen. Dat moet bijdragen om te voldoen aan de verbintenissen voor 2030 in de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (de Sustainable Development Goal, ofwel SDGs) en "in aanzienlijke mate het aantal sterfgevallen en ziekten verminderen als gevolg van gevaarlijke chemicaliën en de vervuiling en besmetting van lucht, water en bodem" [24].

De EU-strategie voor EDC's moet de meest recente wetenschappelijke vorderingen weerspiegelen en de daaruit voortvloeiende logische conclusies doortrekken met aanvullingen in de bestaande verplichtingen van het Europese regelgevende kader. Hieronder staan de acht essentiële elementen die de EDC-strategie moet bevatten opdat de EU de volksgezondheid en het milieu doeltreffend kan beschermen tegen hormoonverstorende stoffen.

Essentiële elementen van een EU-strategie voor hormoonverstorende stoffen

1. Beschouw volksgezondheid en voorzorg als hoekstenen van de nieuwe EU-strategie

Bescherm de meest kwetsbaren. Beperk de blootstelling van kinderen om ziekten gelinkt aan EDC's en de steeds oplopende kosten die ze met zich meebrengen, te voorkomen. Versterk de korte-, middellange- en langetermijnmaatregelen uit de EU-strategie voor EDC's van 1999 uit, bouw erop voort en verhoog hun doeltreffendheid [25].

2. Maak het publiek bewuster van EDC's – koppel dit aan het werk dat de EU verricht om de volksgezondheid te beschermen

Uit een recente Eurobarometer-enquête blijkt dat twee op de drie Europese burgers bezorgd zijn over hun blootstelling aan chemische stoffen in het dagelijks leven: in hun voeding, de lucht, het drinkwater, consumenten- of andere producten en op het werk. Minder dan de helft van deze groep voelde zich goed geïnformeerd over de mogelijke gevaren van chemische stoffen [26]. Er is een bewustmakingscampagne over EDC's nodig voor heel Europa.

Daarin moet o.a. specifiek aandacht worden besteed aan:

- het informeren van ouders voor en tijdens de zwangerschap, en van gezinnen in het algemeen, over hoe ze blootstelling in het dagelijks leven tot een minimum kunnen beperken.
- de verspreiding van gezondheidsadvies en goede praktijken om blootstelling te beperken. Die moeten worden gekoppeld aan de lokale agenda's van organisaties op het terrein. Het aanleggen van een verzameling van succesverhalen die aantonen op welke manier de EU een verschil maakt.
- informatie en opleidingsmaterialen voor zorgverleners, onderwijspersoneel en anderen die informatie verder kunnen verspreiden, zodat ze de burgers kunnen adviseren over hoe ze hun blootstelling kunnen beperken.
- een antwoord bieden op de zorgen van consumenten, het aanbieden van hulpmiddelen om te traceren welke chemische stoffen producten bevatten en het uitvoeren van 'het recht op informatie'.

3. Verbeter regelgeving: versterk de controle op het gebruik van EDC's in alle sectoren

- Stel een plan op met een tijdschema voor de opname van gepaste EDC-criteria in alle relevante EU-wetten om elke blootstelling aan EDC's te identificeren en te beperken.
- Pak eerst gemiste deadlines, zoals die van 2015 voor cosmetica, en voor de hand liggende mazen in de regelgeving aan, bijvoorbeeld voor speelgoed en voedselverpakkingen. Verbind u ertoe om andere relevante EU-wetgeving terzake zoals overheidsaanbestedingen, onder handen te nemen en om bronnen van blootstelling, zoals blootstelling op het werk, via textiel enz. aan te pakken. Daarnaast moet worden voldaan aan de verbintenis uit het 7de 'Environment Action Programme' (EAP) [27].
- Ondersteun de uitvoering van de Europese plastic strategie en verbied de aanwezigheid van EDC's in kunststoffen vooral omdat die aanwezigheid een negatieve invloed kan hebben op recycleerbaarheid en de waarde van het recyclaat.
- EDC's moeten worden gereguleerd vanuit de veronderstelling dat geen enkele veilige blootstellingsdrempel met voldoende zekerheid kan worden vastgelegd [28].
- EDC's moeten worden gereguleerd met een groepsbenadering voor stoffen met een gelijkaardige structuur en gelijkaardige eigenschappen. Zo kan vervanging door een onfortuinlijk alternatief worden vermeden [29].
- Handhaaf en voer de bestaande regelgeving over het gebruik van EDC's efficiënt en ambitieus uit. Dat betekent ook dat de opname van EDC's in de kandidatenlijst van REACH met zeer zorgwekkende stoffen (Substances of Very High Concern, ofwel SVHC) moet worden versneld en dat maatregelen moeten worden genomen om blootstelling te beperken, zoals REACH-beperkingen of REACH-autorisatie. Momenteel worden slechts 12 stoffen aangemerkt als EDC's door REACH.
- Versnel de beoordeling van EDC's om de aanwezigheid ervan in pesticiden en biociden te beperken.
- Voer nieuwe sectorale wetgeving in om een robuuste bescherming te garanderen, in de eerste plaats voor consumentenproducten. In de meeste consumentenproducten, zoals textiel en kinderverzorgingsartikelen, of kunststoffen, zijn er nu geen specifieke bepalingen waarin EDC's

worden vermeld.

4. Beperk onze dagelijkse EDC-cocktail: vervang de 'stof-per-stof' benadering voor een benadering waarin alle mogelijke bronnen van blootstelling aan verschillende chemicaliën worden opgenomen

- Verleen prioriteit aan het identificeren en reguleren van de meest problematische groepen hormoonverstorende stoffen en reageer snel op bekende gevallen van gelijktijdige blootstelling aan schadelijke chemische stoffen uit verschillende bronnen (bv. luchtverontreiniging binnenshuis, stof, materialen in contact met levensmiddelen).
- Stap van aparte risicobeoordelingen voor afzonderlijke stoffen over op cumulatieve beoordelingen voor chemicaliën die dezelfde negatieve werking hebben of gelijkaardig zijn [30]. Zweden en Denemarken buigen zich al hierover in het kader van hun nationale inspanningen [31].
- Reageer bij de hernieuwing van goedkeuringen en de autorisatie van stoffen sneller op vroegtijdige waarschuwingssignalen over mogelijke schadelijkheid voor de gezondheid en het milieu die voortvloeien uit nieuwe wetenschappelijke bevindingen. Wanneer één toepassing van een chemische stof bezorgdheid wekt, moet dat automatisch een risico-evaluatie activeren voor alle wetgeving waarin die stof is opgenomen. Zo wordt de impact van cumulatieve blootstelling volledig bepaald en kunnen snel maatregelen worden genomen wanneer complete wetenschappelijke zekerheid ontbreekt.

5. Versnel het testen, screenen en identificeren van EDC's

- Werk testvoorschriften in alle relevante EU wetten bij met nieuwe en geactualiseerde 'screening' en testmethoden. Zo worden hiaten in de gegevens weggewerkt en kunnen EDC's worden geïdentificeerd. De EU hoort de industrie systematisch verantwoordelijk te stellen voor het leveren van afdoende bewijsmateriaal om aan te tonen dat stoffen veilig zijn.
- Verleen prioriteit aan gegevensverzameling over potentiële EDC's en stel lijsten op om te communiceren met zowel consumenten als bedrijven.
- Breng verbeteringen aan in de richtlijnen voor screening en tests om EDC's te identificeren en pak hiaten in de gegevens aan.

6. Bouw aan een schone 'Circulaire economie' en een milieu zonder giftige stoffen: begin al meteen met het vermijden van schadelijke stoffen zoals EDC's in producten

- Er is behoefte aan volledige traceerbaarheid om te vermijden dat EDC's voorkomen in gerecycleerd materiaal.
- De producent moet verantwoordelijk zijn. Elk bedrijf hoort verplicht te zijn de consument te informeren over de chemische samenstelling van zijn producten, inclusief van de verpakking.
- Voor zowel primaire als secundaire grondstoffen moet dezelfde beschermingsgraad tegen EDC's gelden [32]. Als een EDC niet mag voorkomen in een nieuw materiaal, zou de stof dus ook niet mogen voorkomen in gerecycleerd materiaal, in tegenstelling tot de huidige praktijk.

7. Versterk het Europese marktleiderschap voor veilige substitutie en voor de promotie van innovatieve oplossingen

- Biedt ondersteuning aan initiatieven die het voor bedrijven eenvoudiger maken om af te stappen van EDC's. Enkele voorbeelden zijn te vinden op de Marketplace van Chemsec.org – een 'datingsite' voor bedrijven die leveranciers van veiligere alternatieven zoeken.
- Beperk en vermijd het gebruik van pesticiden in de landbouw en in het beheer van groene of stedelijke zones en stel specifieke doelen om het gebruik van pesticiden over het algemeen terug te dringen, in overeenstemming met de Richtlijn inzake duurzaam gebruik van pesticiden (2009/128/EG).
- Bevorder communicatiecampagnes op nationaal niveau zodat burgers 1) zich meer bewust zijn van het gebruik van chemische stoffen in hun dagelijks leven, vooral tijdens de zwangerschap en tijdens de kindertijd, en 2) recht hebben op informatie over EDC's in producten.

8. Controleer welke invloed afzonderlijke hormoonverstorende stoffen, groepen en mengsels daarvan hebben op het milieu en de volksgezondheid om alle bronnen van blootstelling aan EDC's over de hele lijn vast te leggen en snel te reageren zodat ze tot een minimum worden beperkt

- Garandeer dat er voldoende aandacht wordt besteed aan het onderzoeken van chemische stoffen waarover bezorgdheid ontstaat of groeit en die gebruikt worden als alternatief voor verboden chemicaliën in het kader van het Europees Initiatief voor Humane Biomonitoring [33].
- Ontwikkel gevoelige testmethoden met nieuwe eindpunten, zoals het effect van chemische stoffen op hersenontwikkeling, en zorgen dat daar genoeg rekening mee wordt gehouden bij reglementaire evaluaties.

EDC-Free Europe is een coalitie van maatschappelijke belangengroepen. De coalitie vertegenwoordigt meer dan 70 milieu-, gezondheids-, vrouwen- en consumentenorganisaties uit heel Europa die zich allemaal zorgen maken over hormoonverstorende chemicaliën (EDC's) en de impact ervan op de gezondheid van mens en dier. Tot de campagnepartners behoren vakbonden, consumenten, professionals uit de volksgezondheids- en zorgsector, ambassadeurs voor kankerpreventie, milieuactivisten en vrouwengroepen:

GREENPEACE

**Sum
Of
Us**

**ACTION FOR
BREAST CANCER
FOUNDATION**
www.actionforbreastcancer.com

**Alliance for
Cancer Prevention**

BEF Baltic Environmental Forum Lithuania

BC UK Breast Cancer UK
Preventing breast cancer

BREAST CANCER
Vernetzung
Selbstschutz
ACTION

BUND
FRIENDS OF THE EARTH GERMANY
Bund für
Umwelt und
Naturschutz
Deutschland

cancer prevention The Cancer Prevention and Education Society

CHEMTrust
Protecting humans and wildlife
from harmful chemicals

THE DANISH ECOLOGICAL COUNCIL

DES Daughter Network
Because Social Media increases Awareness and brings the DES Community Together

**ecologistas
en acción**

**Forbrugerrådet
Tænk**
Danish Consumer Council

**France Nature
Environnement**

Gezinsbond

**FUNDACIÓN
ALBORADA**

**générations
FUTURES**

iew

GLOBAL 2000

hej!support
health · environment · justice

wemos
HEALTH UNLIMITED

**Women's
Environmental
Network**

**Kom op
tegen Kanker**

ZERO

PAN Germany
Pestizid Aktions-Netzwerk e.V.

ENVIRONNEMENT SANTÉ
réseau RES

* Deze organisatie onderschrijft deze verklaring van EDC-Free Europe over een EU-strategie voor EDC's, maar is geen officiële campagnepartner.

Neem contact op met de campagne: mail naar info@env-health.org of bezoek www.edc-free-europe.org

Voetnoten:

- [1] WHO/UNEP, "WHO | State of the Science of Endocrine Disrupting Chemicals - 2012," WHO (Wereldgezondheidsorganisatie, 2013), <http://www.who.int/ceh/publications/endocrine/en/>
- [2] Endocrine Society's Scientific Statement (overzicht), 2015: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26544531>
- [3] <http://www.chemtrust.org/brain/>
- [4] <http://www.chemtrust.org/obesity-and-diabetes-2/>
- [5] Verslag EMA: The impacts of endocrine disruptors on wildlife, people and their environments (De gevolgen van hormoonontregelende stoffen voor mensen, wilde dieren en hun leefomgevingen) <https://www.eea.europa.eu/publications/the-impacts-of-endocrine-disruptors>
- [6] https://www.figo.org/sites/default/files/uploads/News/Final%20PDF_8462.pdf
- [7] <https://www.nytimes.com/interactive/2018/02/23/opinion/columnists/poisons-in-our-bodies.html>
- [8] https://echa.europa.eu/documents/10162/13577/ref_4_report_en.pdf/b53f5cd9-64a4-c120-1953-e9e176b9c282
- [9] <https://endocrinedisruption.org/interactive-tools/tedx-list-of-potential-endocrine-disruptors/about-the-tedx-list>
- [10] <http://www.who.int/ceh/risks/cehemerging2/en/>
- [11] <https://www.generations-futures.fr/perturbateurs-endocriniens/expert-4>
- [12] <https://www.hbm4eu.eu/>
- [13] http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1906_en.htm
- [14] De Commissie had de cosmeticaverordening 'uiterlijk 11 januari 2015' (Artikel 15.4 van Verordening (EC) nr. 1223/2009 betreffende cosmetische producten) moeten herzien wat betreft stoffen met hormoonontregelende eigenschappen
- [15] https://corporateeurope.org/sites/default/files/toxic_lobby_edc.pdf
- [16] De onlinepetitie op SumofUs vraagt bezoekers het voorstel van de Europese Commissie betreffende EDC's af te wijzen en is ondertekend door ruim 465.500 Europeanen. Het secretariaat van EDC-Free werkte samen met partners uit [Spanje](#), [Duitsland](#) en [Frankrijk](#) om de petitie op te stellen, te vertalen en te delen. Juli 2017
- [17] De onlinepetitie op SumofUs in het [Engels](#), [Duits](#) en [Frans](#) leidde ertoe dat leden van het Europees Parlement het zwakke voorstel van de Europese Commissie betreffende hormoonverstoorders afkeurden. De petitie had 321.675 ondertekenaars en dwong de Commissie om met een beter voorstel voor de dag te komen. Oktober 2017
- [18] Frans nationaal actieplan <https://www.ecologique-solidaire.gouv.fr/rapport-devaluation-du-plan-national-daction-sur-perturbateurs-endocriniens-gouvernement-engage>
- [19] In het Zweeds Actieplan voor een dagelijkse omgeving zonder giftige stoffen 2015–2020 wordt verklaard dat een nationaal actieplan voor EDC's zal worden ontwikkeld https://www.kemi.se/en/about-us/our-work/action-plan-for-a-toxic-free-everyday-environment?_t_id=1B2M2Y8AsgTpgAmY7PhCf%3d%3d&_t_q=Non+toxic+strategy+plan&_t_tags=language%3aen%2csiteid%3a007c9c4c-b88f-48f7-bbdc-5e78eb262090&_t_ip=88.202.72.145&_t_hit.id=Kemi_Web_Models_Pages_ArticlePage/_cb2842eb-7e3f-4ea8-8a4e-2a37d1aa9cef_en&_t_hit.pos=10
- [20] In het Deens verslag voor een gifvrije toekomst zijn EDC's opgenomen als een prioriteit_

http://en.mfv.dk/fileadmin/user_upload/ENGLISH_FVM.DK/Focus_on/Chemicals_and_waste/13215_MF_Kemikonference_Rapport_A4_PRINT.pdf

[21] http://www.senat.be/www/?MIval=/index_senate&MENUID=52000&LANG=nl

[22] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5244983/>

[23] <http://www.env-health.org/resources/press-releases/article/human-exposure-to-preventable>, "Calculation of the disease burden associated with environmental chemical exposures: Application of toxicological information in health economic estimation" ("Berekening van de ziektelast verbonden aan blootstelling aan chemische stoffen via het milieu: Toepassing van toxicologische informatie in gezondheidseconomische schatting") werd online gepubliceerd in het collegiaal getoetste tijdschrift Environmental Health op 5 december 2017. <https://ehjournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12940-017-0340-3>

[24] SDG 3, doelstelling 3.9

[25] http://ec.europa.eu/environment/chemicals/endocrine/strategy/index_en.htm [26]

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2111>

[27] <http://ec.europa.eu/environment/action-programme/>

[28] Gore AC, Chappell VA, Fenton SE, Flaws JA, Nadal A, Prins GS, et al. 2015. EDC-2: The Endocrine Society's Second Scientific Statement on Endocrine-Disrupting Chemicals. *Endocr. Rev.* 36:E1–E150; doi:10.1210/er.2015-1010

[29] Verslag CHEM Trust: From BPA to BPZ: A toxic soup? <http://www.chemtrust.org/toxicsoup/>

[30] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK215036/>

[31] <http://www.government.se/press-releases/2018/03/government-wants-to-investigate-cocktail-effects-of-chemicals/>;
<http://mst.dk/media/143466/kemiindsats-engelsk.pdf>

[32] <http://eeb.org/work-areas/resource-efficiency/circular-economy/>

[33] <https://www.hbm4eu.eu/>